

СКІФСЬКА ТРИЗНА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я IV–III ст. до н. е.

Аліса Деміна | аспірантка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», кафедра археології

У статті розглянуто феномен скіфської поховальної тризни на прикладі пам'яток Північного Приазов'я IV–III ст. до н. е. Особливу увагу приділено розташуванню, інвентарю та кістковому складу археологічних решток обряду. Наведені спостереження проаналізовано в контексті етнографічних досліджень ритуального споживання їжі.

Ключові слова: *тризна, кургани, скіфський час, Північне Приазов'я.*

Поховальна тризна є одним із найбільш виразних поховальних ритуалів і, що не менш важливо, достатньо масовим, що уможливило дослідження стійких патернів.

Хоча відсутність безпосередніх етнографічних аналогій традиціям курганного будівництва значно ускладнює інтерпретацію археологічних залишків цього обряду, жертвна їжа та ритуальний бенкет є одними з найбільш універсальних та поширених поховальних ритуалів серед різних за часом та місцем проживання народів, що дає змогу дослідникам вивчати його функціонування у різних культурних контекстах (Douglas, 2003; Lee, 2007).

Так, залишки тризни, як частина поховального інвентарю, можуть розглядатись як жертвоприношення, дар похованому або сакральним істотам. Обряд поховання у скіфів, за свідченням Геродота, передбачав принесення в жертву, як тварин, так і людей. При цьому окремо він описує обряд колективного споживання їжі, під час якого покійному мали надавати ті самі страви, що і живим учасникам дійства. Обмін дарами був засадничим принципом правової та економічної системи багатьох суспільств (Mauss, 2002). Зважаючи на важливу роль ритуалу дарування серед живих членів суспільства, можна також припустити, що в цей цикл могли бути залучені і померлі. Так, оскільки небіжчик залишав по собі певну власність, для кочовиків це могла бути худоба чи земля, баланс обміну мав бути

відновлений даруванням у відповідь, як поховального інвентарю, так і самого кургану (Geary, 1995, p. 78).

Інший важливий аспект ритуалу тризни полягає саме в колективному єднанні. Розділення трапези – це завжди подія між близькими людьми (друзями чи гостями), значення якої – об'єднання учасників (Douglas, 2003, 236). Відомий у скіфському мистецтві, наприклад на золотій платівці з кургану Куль-Оба, сюжет «братання» полягає саме у споживанні разом напою. Відновлення колективних зв'язків стає особливо важливим під час проводів померлого у потойбіччя. Між сакральним дійством поховання та поверненням до буденного має відбутись подія, після якої стає можливим встановлення нових зв'язків та повернення до звичайного ходу життя.

У археологічному аналізі решток тризни передусім важливими є їхнє розташування та склад. Серед скіфських пам'яток у Приазов'ї сліди тризни були зафіксовані у більше ніж третині курганів вибірки, що розглядалась. Тризна влаштовувалась як у процесі спорудження кургану, так і під час спорудження впускних поховань у кургани доби бронзи. Кількісно перші суттєво переважають: 43 випадки у скіфських курганах та 11 у більш ранніх, але у перерахунку на загальне співвідношення основних та впускних поховань спостерігається майже рівномірний відсотковий розподіл тризн між пам'ятками цих двох видів.

У 40 випадках залишки тризни були знайдені у заповненні рову, 17 з яких були розташовані біля перемичок, що свідчить про досить уніфіковану традицію на території усього Приазов'я. У дев'яти випадках тризна розміщувалась у курганному насипі та ще в одному – за зовнішньою межею рову.

У ситуації, коли насип кургану був оточений кріпідною, місце розташування тризни було пов'язане саме із нею. У шести таких випадках знахідки були простежені в підмуровках кільця кріпідни або серед каміння на її поверхні. З іншого боку, кількість тризн, знайдених під кріпідною, є наслідком того, що остання надійно захищала залишки обряду від зовнішніх впливів.

Проведення ритуальної трапези біля перемичок ровиків типове для скіфських поховальних пам'яток. Цей феномен тісно пов'язаний із символізмом рову як межі між світом живих та мертвих, поєднаних у місці перемичок (Ольховский, 1991, с. 176).

Залишки тризни найчастіше представлені уламками амфор та кістками тварин, що в обох випадках складає близько двох третин зафіксованих випадків. Решта випадків представлені ліпною керамікою,

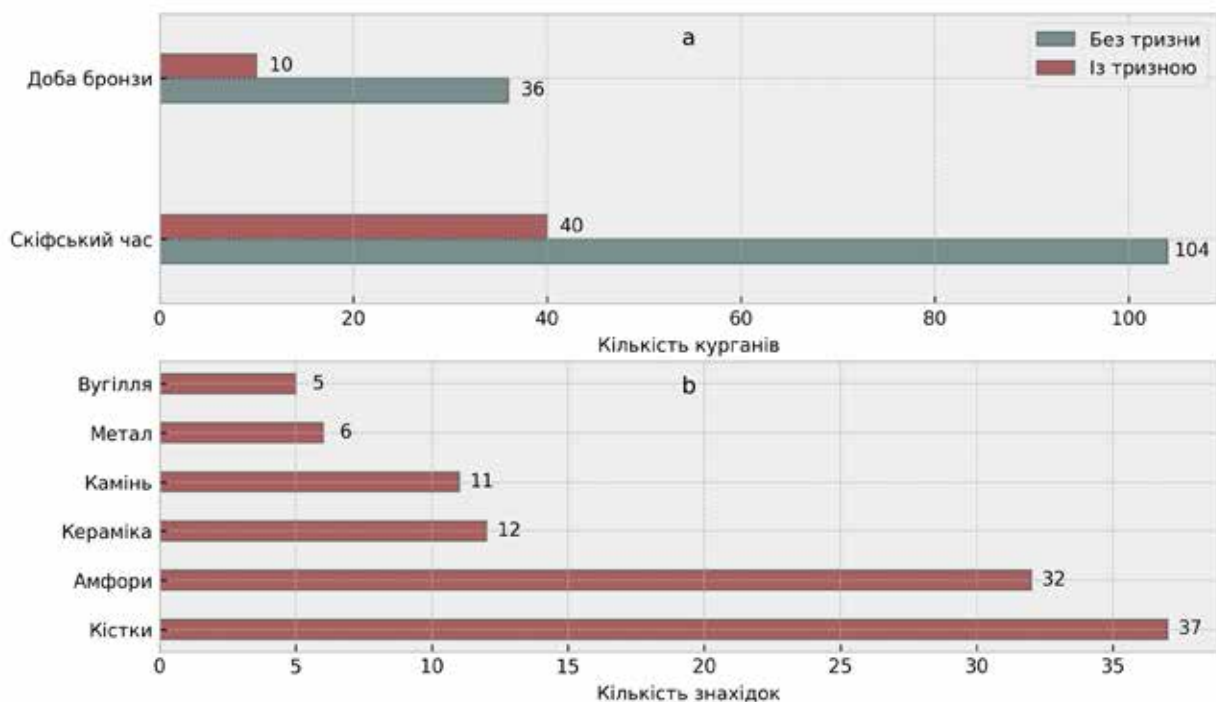

Рис. 1. а. Співвідношення пам'яток із тризною та без тризни; б. Склад тризни

залізними та бронзовими предметами, передусім вістрями стріл, кам'яними блюдами та розтиральниками, а також слідами вогнищ. Усі ці артефакти відображають церемонію, у якій мало відбуватись розпиття напоїв, а у випадку із грецькими амфорами більш конкретно – вина, та споживання м'яса жертовних тварин. З іншого боку, більш детальний аналіз цих знахідок змушує сумніватися у тому, що ці сліди є залишками безпосередньо трапези, а не інших символічних актів. У переважній більшості випадків амфори представлені поодинокими фрагментами, і лише в окремих випадках на місці тризн були знайдені фрагменти, що належали одній посудині.

Показово, що у цій вибірці склад тризни майже не відрізняється у різних за розміром та багатством курганах. Зазвичай, в ієрархічних суспільствах їжа та статус тісно пов'язані. Багатші верстви населення мають доступ до більшого різноманіття їжі, як через надлишок виробництва, так і через кращий доступ до імпортованих товарів.

У випадку із одним із найбільших курганів Приазов'я – Мелітопольським, тризна взагалі не була простежена дослідниками (Тереножкин и Мозолевский, 1988), небагато інформації також є про тризну Бердянського кургану (Болтрик, Фиалко и Череди́ченко, 1994). Це ймовірно пояснюється розташуванням пам'яток на території міст і активною забудовою їхніх поверхонь та околиць. Винятком

є насип Передерієвої Могили, у крепіді якого серед уламків амфор були зафіксовані численні кістки різних видів тварин: корови, коня, вівці, а також залізний псалій та велика золота ворварка, прикрашена зображенням сцен із життя скіфів (Моруженко, 1992, с. 68).

Ще цікавішу картину представляє вибірка кісток тварин із поховальних тризн. Серед 22 пам'яток, для яких були зроблені визначення видової належності, у 19 випадках були наявні кістки коней. При цьому найчастіше у тризні збереглися цілі кінські черепи, кістки нижньої щелепи і зуби. Ще в одному винятковому випадку на кургані № 15 біля с. Волчанське в заповненні рову був череп собаки (Полин и Кубышев, 1997, с. 14). Той факт, що часто немає інших кісток, та положення черепів у, напевно, визначених місцях біля перемичок ровиків або на поверхні крепіди свідчить про те, що ці тварини або хоча б їхні голови були не лише жертвою їжею. З цього погляду однією з найбільш виразних пам'яток є курган № 1 групи 2 біля с. Шевченко. Залишки тризни у вигляді чотирьох кінських жертвоприношень були знайдені на поверхні насипу на каменях крепіди. Вони лежали в один ряд по лінії південь–північ на відстані близько 1 м один від одного та були звернені на захід. Два з них були представлені черепами, одне кінцівками та ще одне черепом та кінцівками. Тризна розміщувалась над східним краєм основної поховальної камери, кількість похованих у ній людей налічувала чотири особи, що дорівнювало кількості жертвних коней. Положення людей головою на схід також співвідносилось із розташуванням кінських решток на поверхні (Зарайская и Привалов, 1992, с. 130). Дослідники зазначають, що звичай класти під час тризни голову тварини на її кінцівки відомий ще в зрубний час, що правда, тоді найчастіше використовувались рештки бика, тоді як для скіфських пам'яток більш властивими були коні (Зарайская и Привалов, 1992, с. 118–156; Березанская и др., 1986, с. 57). Інші кістки у тризні найчастіше належали дрібній рогатій худобі, вівцям або козам.

Окремим помітним явищем є культові місця із тризною, що були розташовані поряд із сусіднім курганом. Так, разом із курганом № 10 біля с. Шевченко був досліджений ще один ледь помітний насип без слідів поховання. Він був оточений кільцевим ровом із двома перемичками, в заповненні якого були знайдені фрагменти ліпної посудини скіфського часу та деревне вугілля (Моруженко, 1981, с. 38). Інші два парні комплекси, біля с. Кременівка та біля с. Якимівка, відрізняються тим, що не були поховальними пам'ятками як такими.

Тим не менш, їхні структура та взаємовідношення близькі до пар пам'яток курган-тризна. У першому комплексі, відомому своїми унікальними для Причорномор'я кам'яними конструкціями, на площі кургану № 7 були знайдені численні предмети, у тому числі кістки тварин. Його поверхня була майже повністю розорана і по колу оточена кільцем гранітного кромлеха з розривами в південній та північній частинах (Братченко та ін., 1977, с. 25–27). Знахідки були розташовані в центральній частині в ґрунті насипу. Вони були представлені передусім кістками, а саме зубами вівці чи кози та трубчастими кістками інших тварин зі слідами зрізів. Їх супроводжували фрагменти амфор та ліпних посудин, кам'яний оселок, залізна пряжка і бронзові дзеркало, кінський пластинчатий налобник та литий казан (Братченко, 1978, с. 25–27; Полин и Карнаух, 2012, с. 119). На думку С. Поліна, курган № 7 був місцем проведення поминальної тризни, сліди якої після закінчення були вкриті шаром каміння. Дослідники вбачають у цьому схожість із тризною Александропольського кургану, довкола залишків якої був збудований кільцевий вал (Полин и Карнаух, 2012, с. 126). Натомість Я. Гершкович та О. Ромашко стверджують, що ця пам'ятка функціонувала скоріше як святилище, а курган № 7 був місцем жертвоприношень та зберігання культових предметів (Гершкович и Ромашко, 2013, с. 71).

Наведені спостереження описують картину скіфської тризни у вузькому хронологічному та територіальному зрізі Північного Приазов'я. Дослідження ширшого контексту створюють можливість прослідкувати динаміку змін та культурні процеси, пов'язані із цим ритуалом.

- Березанская, С., Отрощенко, В., Чередниченко, Н. и Шарафутдинова, И., 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка.
- Болтрик, Ю., Фиалко, Е. та Чередниченко, Н. 1994. Бердянский курган. *Российская Археология*, 3, с. 140–156.
- Братченко, С., 1978. *Отчет Донецкой экспедиции за 1978 год*. НА ІА НАНУ, 1978/1.
- Гершкович, Я. та Ромашко, О., 2013. Скіфське святилище Ареса: археологічні дані та свідчення Геродота. *Археологія*, 1, с. 61–77.
- Зарайская, Н. та Привалов, А., 1992. Скифские памятники Шевченковского могильника. *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 118–160.

- Моруженко, А., 1981. *Археологические раскопки курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Володарского и Тельмановского районов Донецкой области*. НА ІА НАНУ, 1980/98а.
- Моруженко, А., 1992. Скіфський курган Передерієва Могила. *Археологія*, 4, с. 67–75.
- Ольховский, В., 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии*. Москва: Наука.
- Полин, С. та Карнаух, Е., 2012. Скифский курган IV в. до н. э. у села Кременевка в северо-восточном Приазовье. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4 (52), с. 116–128.
- Полин, С. та Кубышев, А., 1997. *Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-западном Приазовье)*. Киев.
- Тереножкин, А. та Мозолевский, Б., 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.
- Douglas, M., 2003. *Implicit meanings*. London: Routledge.
- Geary, P., 1995. *Living with the Dead in the Middle Ages*. Cornell University Press.
- Lee, C., 2007. *Feasting the dead*. Woodbridge: Boydell Press.
- Mauss, M., 2002. *The gift*. London: Routledge.

SCYTHIAN FEAST: CASE STUDY OF NORTHERN AZOV SITES OF IV–III BC

Alisa Demina | PhD student, Department of Archaeology, National University of Kyiv-Mohyla Academy

This paper focuses on the phenomenon of Scythian burial feast on the case study of the Northern Azov sites of IV–III BC. Archaeological remains are considered with particular attention to the location, inventory and bone assemblages. These observations are analyzed in the context of ethnographic studies of ritual food consumption.

Keywords: *feast, burial mounds, Scythian time, Northern Azov.*